

KALAVSZKY ZSÓFIA

„Csak a csontvázát dobta oda”

XIX. századi orosz műkedvelők verses nekrológjai Puskinról

1.

Puskin halálának, gyászszertartásának és temetésének a körülményeiről, a költő párbajban szerzett sebesüléséről és haldoklásának a részleteiről, a párbajhoz vezető események alapos rekonstrukciójáról mára már igen jelentős, szinte könyvtárnyi mennyiségű forrásszöveg áll a kutatók rendelkezésére. E szövegmenyiséget terjedelmileg csak az azt analizáló szakirodalom múlja felül.¹ Nagyszámú forrás maradt fenn arról is, miként terjedt el a párbaj híre Péterváron Puskin barátai és tisztelői között, vagy arról, hogy a cár, a titkosrendőrség, az államparátus érintett képviselői milyen módon tájékozódtak a költő állapotáról (ismerünk visszaemlékezéseket a lakás – ahová a meglőtt Puskit szállították, és ahol pár nappal később meghalt – előtt gyülekező tömeg hangulatáról, általában véve a pétervári közhangulatról, de ismerünk több korabeli, orvosi beszámolót is a költő seblázáról és súlyos állapotának, haldoklásának egyes fázisairól).

A Puskin halálának körülményeit és az utána következő eseményeket vizsgáló kutatásoknak külön ágát alkotják a korabeli történeti, politikai és társadalmi kép rekonstrukciós kísérletei is. Mi történt közvetlenül Puskin halálát követően? Ennek a kérdésnek csupán egyetlen aspektusát alkotja a jelenlegi

* Tanulmányom egy hosszabb írásom részlete. Az első egység megjelent itt: KALAVSZKY Zsófia, „A Puskin-kultusz forrásánál: nekrológok és siratók (1837)”, in *Természeti és társadalmi kataklizmák: Hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében XI*, szerk. SZABÓ Tünde és SZILI Sándor, 95–111 (Szombathely: Szláv Történeti és Filológiai Társaság, 2021). A gondolatmenet érthetősége kedvéért kénytelen voltam bizonyos szövegegységeket részben megismételni, újraközölni. Tanulmányom nem készülhetett volna el Maja Ceszárszkaja értő, gondos, ugyanakkor játékos fordításai nélkül. Ezúton mondok neki hálás köszönetet.

1 A tárgykörben alapmunkának számít Pavel Scsegoljov Puskin párbajáról és haláláról kiadott monográfiája, forráskiadása. Lásd П. Е. Щеголев, *Дуэль и смерть Пушкина. Исследование и материалы* (1928) (Москва: Книга, 1987).

vizsgálódásom, amely mindössze egy részproblémára koncentrálok, a főként műkedvelő költők által írt *verses nekrológok* hasonlóságaira, ugyanakkor sokszínűségére. Bemutatom a nyomtatásban megjelent *halálhír* retorikai-poétikai ismérveit és ezen jellegzetességeknek a szociális és politikai funkcióit, elemzem a *nekrológokat*, illetve azok *hiányát*. Célom, hogy a maga teljességében tudjam felmutatni a búcsúkölteményeknek a későbbi Puskin-képre és kultuszra gyakorolt komplex hatását.

2.

Puskin halálhírére érkezett reakciókat ismerünk a Péterváron szolgáló, külföldi diplomaták hazaküldött beszámolóiból, a titkosrendőrség jelentéseiből, a kultuszminiszter pétervári és moszkvai cenzoroknak küldött utasításaiból, a szerkesztők és újságírók naplójából, a felelősségre vonásuk jegyzőkönyveiből, a párbajsegédek memoárjaiból, a d'Anthès ellen indított vizsgálat anyagaiból, a haldokló Puskin mellett jelenlévő literátus elit – Puskin baráti körének – leveleiből, naplójából, a Lermontov ellen lefolytatott eljárás dokumentumaiból (a költő Puskin halálára írt, kéziratban terjedő versével vont magára a hatóságok figyelmét), a különféle vizsgálóbizottságok jegyzőkönyveiből, jelentéseiből, sőt azoknak a látogatóknak a visszaemlékezéseiből is, akik több napon át gyülekeztek a költő háza előtt, hogy a haldokló költő „mellett” legyenek, illetve hogy később leróják kegyeletüket a felravatalozott testnél. Ám a korabeli források sokasága ellenére a mai napig még az események egyszerű(nek tűnő) kronológikus felsorolásakor is nehézségekbe ütközünk, hiszen számos fehér folt maradt a pontatlan vagy egymásnak ellentmondó visszaemlékezések következtében. Ezekre az ellentmondásokra itt és most nem tudok kitérni. Mindössze egy műfajjal, a rendkívül komplex és szerteágazó, irodalom-, kultúrtörténeti és irodalomszociológiai implikációkkal rendelkező eseménysorból a kizárólag a Puskin haláláról hírt adó és az életútjáról tájékoztató nekrológgal fogok foglalkozni, pontosabban – tágan értve a nekrológ fogalmát – azokkal a megszólalás(mód)okkal, amelyek a halálhírt „bejelentették”, vagy amelyek közvetlenül arra reagáltak. A tanulmány témája tehát a *nekro-logosz*, a közvetlenül a költő halála után, 1837 telén-tavaszaán írt orosz költői szövegek.

Csupán néhány olyan korpusz áll rendelkezésünkre, amelyben ilyen jellegű, 1837-es, kéziratban maradt, esetleg csak tíz-húsz-ötven évvel később publikált, cenzúrázatlan kéziratokra bukkanhatunk. Az alábbiakban három korpuszból fogok példákat kiemelni. Az első Vlagyimir Kallas gyűjteménye, melyet 1899-ben, a százéves Puskin-évfordulóra adott ki, illetve az ezt később, még két íz-

ben kiegészítő *Pushkiniana* kötetei.² Az ebben az igencsak heterogén, szétartó szövegegyüttesben szereplő írások közül – amelyeket Kallas a minőségükre való tekintet nélkül gyűjtött össze – az 1837-ben írt vagy megjelent versekre koncentrálok. A második Ivan Rozanov XX. század eleji, kiváló orosz irodalomszociológus egy tanulmánya, amelynek mellékletében a kutató kiegészítette Kallas századfordulós gyűjtését.³ A harmadik korpusz a Puskin-kutatás nemrég elhunyt, kivételes alakjának, Vagyim Vacurónak a tanulmánya, pontosabban a mellékletében található néhány kéziratos forrás.⁴ E három nagyobb korpusz mellett elszórta számos egyedi forrásközlést találhatunk.⁵ A kutatásban segítségemre volt még Mihail Sztroganov tanulmányának bibliográfiája és a Puskinszkij Dom Kézirattárának egy 1959-ben kiadott bibliográfiája azokról a verskéziratokról, amelyeket Puskin halálára írtak.⁶ Az utóbbi bibliográfiából megtudhatjuk, hogy még hány ilyen jellegű kéziratot tart számon az archívum, és hogy a kéziratokat hány további másolatban lelték fel – a szövegüket tehát nem ismerhetjük, a kéziratos terjedésükről azonban mégis képet kaphatunk.

Az elemzésük előtt elengedhetetlen röviden összefoglalni azokat a háttérköri tényezőket, amelyek a Puskin-nekrológok megjelenését befolyásolták, továbbá szót kell ejteni, mit takart a *nekrológ* elnevezés a XIX. század eleji orosz újságírásban, illetve retorikában.

- 2 В. Каллаш, ред., *Русские поэты о Пушкине (Сборник стихотворений)*, Типография Г. Лисснера и А. Гешеля (Москва, 1899); В. Каллаш, *Pushkiniana: Материалы и исследования об А. С. Пушкине. Вып. [1]-2* (Киев: тип. И. И. Чоколова, 1903), ю.
- 3 И. Н. Розанов, „Пушкин в поэзии его современников”, in *Литературное наследство [А.С. Пушкин]*, 1025–1042 (Москва: Жур.-газ. объединение, 1934).
- 4 В. Э. Вацура, „Из неизданных откликов на смерть Пушкина”, in *Временник Пушкинской Комиссии 1976*, ред. М. П. Алексеев, 46–65 (Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1979).
- 5 A további írásokban közölt források kerültek még a látókörömbé: Б. В. Модзалевский, „Из откликов на смерть Пушкина”, in *Звенья: сборники материалов и документов по истории литературы, искусству и общественной мысли XIX века.*, ред. Влад. Бонч-Бруевич, 6. 156–158 (М., Л.: Academia, 1936); Б. Л. Модзалевский, „Стихотворение Н. Данилевского на смерть Пушкина”, in *Пушкин и его современники: Материалы и исследования*, 111–116 (Пг: Комис. для изд. соч. Пушкина при Отд-нии рус. яз. и словесности Имп. акад. наук., 1917), „Стихотворение на смерть Пушкина (»На встречу двое шли...«) [Публ. М. Л. Гофмана]”, in *Пушкин и его современники: Материалы и исследования / Комис. для изд. соч. Пушкина при Отд-нии рус. яз. и словесности Имп. акад. наук.*, 21/22, 400–402 (Пг.: Тип. Имп. акад. наук, 1915); И. Шляпкин, „Заметки об А. И. Полежаеве”, *Русский библиофил. Историко-литературный и библиографический журнал*, 1913, 94–96; К. А. Шимкевич, „Из отголосков на смерть Пушкина”, in *Пушкин и его современники: Материалы и исследования / Комис. для изд. соч. Пушкина при Отд-нии рус. яз. и словесности Имп. акад. наук.*, 23/24, 123–126 (Пг., 1916).
- 6 М. В. Стрганов, „Смерть Пушкина в стихах его современников”, in *Пушкин, проблемы творчества, текстологии, восприятия: Сборник научных трудов*, 87–101 (Калинин: Калининский Государственный Университет, 1989).

3.

A XIX. század eleji orosz újságolvasó számára egy vadonatúj műfaj jelent meg a sajtóorgánumok hasábjain: a *nekrológ*. A világi műfajú nekrológ első darabját Oroszországban 1803-ban nyomtatták ki. A XIX. század második harmadától a XX. század elejéig a műfaj a virágkorát éli, a sajtóban publikált nekrológok tízezrei sajátos biografikus szótárakká változtatják a sajtóorgánumokat.⁷

Nyikolaj Kosanszkij (1781/1785?–1832), a Carszkoje Szeló-i Líceum orosz- és latinirodalom-professzora – Puskin líceumi tanára – az 1832-ben megjelentetett *A műfajok retorikája* («Частная риторика») című könyvében a következőképpen definiálja a nekrológot:

§184. Nekrológ (νεκρολόγος) – híradás egy hős, ismert férfi haláláról. Tömör formában magában foglalja az élet legfontosabb eseményeinek ismertetését, a hős legfontosabb tetteit, jellemének vonásait, a tudós alkotásait, a festő műveit, a színművész sikereit stb.

§185. A nekrológ célja – híradás a végről és emlékezés a legfontosabb érdemekre. Ezeknek az elhelyezése időrendben. Ékessége a rövid, az erős és az érzékeny szavak. Gyengesége a fölösleges részletek, a hideg és elnyújtott mondanivaló.

§186. A nekrológok a krónikák, a történelem ékességei. Például Germanicus, Seneca, Thrasea stb. nekrológjai Tacitusnál vagy Vorotinszkij, Baszmanov, Kurbszkij, Morozova nekrológjai stb. Karamzinnál. Önállóan is megjelenhetnek újságokban és folyóiratokban. A nekrológ az életírás alapjául szolgál, ugyanúgy, ahogy a krónika a történelem számára.⁸

Kosanszkij szerint tehát a nekrológ tényközlő, tájékoztató műfaj. A közösség (a társadalom) élete szempontjából fontos tettek, alkotások, cselekedetek kronológikus felsorolása, egyfajta életrajz, amely egy későbbi (bővített) biográfia alapja, magja lehet.

Kosanszkij definíciójával egybeesik Puskin 1830. január 1-jén publikált jegyzete. A költő a *Lityeraturnaja gazetában*⁹ egy, ott korábban megjelent íráshoz, Nyikolaj Rajevszkij huszártábornok nekrológiájához fűzött egy megjegyzést.

7 K. А. Онипко, „Первые русские некрологи: герои и контексты”, *Ученые записки Петрозаводского Государственного Университета* 170, 1 (2018): 83–87, <https://doi.org/10.15393/uchz.art.2018.14>.

8 Н. Ф. Кошанский, *Риторика*, ред. В. И. Аннушкин, А. А. Волков и Л. Е. Макарова (Москва: Русская панорама, 2013), 193. Saját ford. – K. Zs.

9 A költőnek Anton Delviggel közösen szerkesztett lapja.

A nekrológ korábban az újság *Vegyes* rovatában jelent meg, cím és aláírás nélkül.¹⁰ A költő a következőket írta:

A múlt év végén megjelent az 1829. szeptember 16-án elhunyt Ny. Ny. Rajevszkij huszártábornok nekrológja. Ez a tömör áttekintés, amelyet véleményünk szerint egy olyan ember írhatott, aki jártas a hadászat terén, kitűnik különös melegségével és érzelmgazdagságával. Kívánatos lenne, hogy ugyanez a toll még részletesebben írja le a hős győzelmeit és a jó ember magánéletét. Meglepve fedeztünk föl az ismeretlen szerző nekrológiájában egy érthetetlen kihagyást: nem említette azt a két ifjút, akiket az apjuk magával vitt az 1812-es harcok véres mezejére!... A hon ezt nem feledte.¹¹

A szövegből kiderül, hogy a nekrológot író szerző csupán nagy vonalakban ismertette Rajevszkij tábornok katonai sikereit és magánéletének eseményeit. Puskin utal rá, hogy a nekrológszerző elfelejtette megemlíteni a két fiatal Rajevszkijt, akik apjuk kívánságára részt vettek a napóleoni háborúban, a haza védelmében. A költő *a közösség nevében* szólal meg: az apának és fiainak a honért tett szolgálatait hangsúlyozza: emlékeztet az apa áldozathozatalára, és kiemeli az emlékmegőrzés fontosságát, azaz az utókor hálájának egyetlen lehetséges kifejeződését.¹²

Ismert, hogy az aláírás nélküli nekrológot Mihail Orlov (1788–1842) nyugálományú tábornok – Rajevszkij egyik lányának a férje – írta. A nevét nem lehetett kinyomtatni, mivel a dekabrista felkelésben bűnösnek találták, birtokaira száműzték, és rendőri felügyelet alá helyezték. Természetesen Puskin sem írhatta le Orlov nevét a nekrológról szóló észrevételében. A nekrológ tárgyába, azaz a *per definitio-nem* a közösségért tett (hősi) cselekedetek és a magánembernek az adott társadalmi (és egyházi) normák szerint jónak tekintett jellemvonásainak a felsorolásába tehát az I. Miklós cár alatt működő, politikai cenzúra beleszólt, belenyúlt.

Puskin hozzászólását és annak elemzését azért tartom fontosnak ide beemelni, mert kitűnően mutatja, hogy a XIX. század első felében az orosz politikai és cenzurális viszonyok között a *nekrológot* extrém módon érzékeny műfajnak nevezhetjük. Nem csupán a korabeli nemesi viselkedéskultúra és etikett egy olyan műfaját alkotta, mint amilyenek például a *névjegykártya* vagy a *gratulá-*

10 Amennyiben nem szerepel aláírás a nekrológ végén, az nem jelenti egyértelműen, hogy a szerző anonim akart maradni, vagy hogy nem közölhették a nevét. Számos korabeli újságnál ez egy bevett formai eszköz, amely azt jelezte, hogy a nekrológ valamely csoport nevében született, pl. az adott szerkesztőség nevében. A Rajevszkij-nekrológ esetében természetesen másról volt szó.

11 A. С. Пушкин, „<О „Некрологии генерала от кавалерии Н. Н. Раевского“.> (1829)”, in *Критика и публицистика, 1819–1834.*, 11, А. С. Пушкин Полное собрание сочинений: В 16 т. (М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949), 84. Saját ford. – K. Zs.

12 A két Rajevszkij fivért is megvádolták azzal, hogy közük volt a dekabrista felkeléshez, hiába ejtették a vádakot, nem lehetett róluk írni.

ció szigorú sztenderdek alapján szabályozott szövegei voltak, hanem egy olyan jelenség volt, amelyet legalább annyira (ha nem jobban) szabályoztak az adott *politikai* és *cenzurális* normák. A költő nyilvánvalóan egy égbekiáltó igazságatlanság miatt recenzeálja Rajevszkij nekrológját, hogy helyreállítsa a (történelmi) igazságot. Az elhallgatásra, az eltussolásra hívja fel a figyelmet.

1837-től cári rendelet írja elő, hogy minden elhunyt nemesről kötelező nekrológot megjelentetni az adott kormányzóság lapjában.¹³ Puskin korának nekrológjai nemcsak azért különböznek egymástól, mert a friss, világi műfaj retorikai keretei és a rendi társadalmi normákhoz igazodó szabályai épp kialakulóban voltak, hanem azért is, mert többek között a növekvő sajtópiac és az egyre differenciálódó olvasótábor *társasági* (és kereskedelmi) igényeit is kielégíteni kívánta. A nekrológnak tehát alapvetően fontos és sokatmondó volt a formai megjelenése: aláírással zárul-e vagy sem, milyen hosszú maga a közlemény, és azt az adott sajtótermékben hová helyezték el (rovaton belül-e vagy kívül). Ezek mind az épp aktuális politikai állapotokat tükrözték – a nekrológot jogosan nevezzük *mozgó műfajnak*.

Különösen nehezen voltak formalizálhatók *az írókról szóló nekrológok*, hiszen az írói lét mint társadalmi státusz szerepe, rangja még korántsem volt kiforrott. A század elején az írói-költői tevékenységet még kifejezetten a magánélet részeként kezelték,¹⁴ az 1830-as évekre azonban az írói státusz már sokkal nagyobb presztízzsel rendelkezett: az írás mint önálló, pénzkereső szakma elfogadottabbá vált.¹⁵ A hatalom újra meg újra megtámadta az írókra emlékező nekrológokat. 1841-ben Lermontovról a legnagyobb példányszámú, az állami propaganda szócsöveként működő lapban nem jelenhetett meg nekrológ, mert nem volt olyan rangja, amely „méltóvá” tehetné volna erre.¹⁶ A lap csupán egy 1842 eleji

13 A nekrológ műfaj kialakulásáról és szabályozásáról Oroszországban lásd Лори Манчестер, „Возникновение и значение. (авто)биографических практик в некрологах приходских священников Русской православной церкви”, in *Вера и личность в меняющемся обществе. Автобиографика и православие в России конца XVII – начала XX века.*, ред. Лори Манчестер и Денис Сдвижков, Historia Rossica, 206–227 (Москва: Новое Литературное Обозрение, 2020).

14 Két példát említek. Az egyik az öngyilkosságot elkövetett filozófus, író, Alekszandr Ragyiscsev nekrológja. A Ragyiscsevről szóló, 1803-as nekrológ egy nagyon kis példányszámú lapban jelent meg, ezért nem lett belőle botrány. Nyikolaj Karamzin viszont a saját Ragyiscsevnekrológját úgy adta közre egy jóval nagyobb példányszámú lapban, hogy francia nyelvből való fordításnak álcázta. Erről bővebben: Т. Д. Кузовкина, „Некролог Булгарина Жуковскому”, in *Пушкинские чтения в Тарту 3: Материалы международной научной конференции, посвященной 220-летию В. А. Жуковского и 200-летию Ф. И. Тютчева*, ред. Л. Н. Киселева, 276–293 (Тарту: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004).

15 Puskin különösen sokat tesz ezért.

16 A *Szevernaja Plecsa* által összeállított táblázatból kiolvasható, hogy egy adott társadalmi csoport tagját a rangjának megfelelően milyen közlemény illet meg a halálakor. A hierarchia csúcán természetesen a cári család áll, majd az államférfiak és generálisok, őket követik

számában, egy összesített jegyzékben – amelyben az előzetes évi elhalálozásokat gyűjtötték össze – említette meg Lermontov nevét. 1852-ben a fiatal Ivan Turgenyevet vonták felelősségre a *Moszkovszkije Vedomosztyiban* megjelent, Gogolról szóló nekrológja miatt: letartóztatták és száműzték. Gogol nekrológjának egyes elemei kísértetiesen hasonlítottak a Puskinéira.

4.

Puskin anonim, gyászkeretes nekrológja 1837. január 30-án jelent meg a *Russzkij invalid* irodalmi mellékletének utolsó oldalán. A cenzúra által már jóváhagyott számba utólag csúsztatta be a szerkesztő. A szerzője Vlagyimir Odojevskij herceg volt.¹⁷

Költészetünk napja leáldozott! Puskin meghalt, meghalt élete virágjában, jelentőségteljes pályája közepén!... Erről nincs erőnk többet mondani, de nem is kell; minden egyes orosz szív ismeri az árát ennek a pótolhatatlan veszteségnek, amely meggyötör minden egyes orosz szívet. Puskin! Költőnk! Boldogságunk, népünk dicsősége!... Hát valóban nincs már Puskinunk?... Ehhez a gondolat-hoz nem lehet hozzászokni!

január 29., 2 óra 45 perc, napközben¹⁸

Ugyanezen napon a *Szevernaja Plecsa* gyászkeret nélkül, a *Belföldi hírek* rovatban eldugva közölt egy nekrológot L. A. Jakubovics aláírásával.¹⁹ Két nap múlva, január 31-én a *Szankt-petyerburgszkije Vedomosztyiban* gyászkeret nélkül a *Belföldi hírek* rovat két mondatban emlékezett meg a költőről.²⁰ Puskin halála itt már nem Oroszország, csupán az orosz irodalom veszteségeként van elkönyvelve. A *Moszkovszkije Vedomosztyi* szó szerint átvette a pétervári lap közleményét.

a miniszterek, a papság, az arisztokrata udvarhölgyek, majd a tudósok, orvosok és *irodalmárok*, utánuk a képzőművészek, a női írók, női képzőművészek és női tudósok következnek, majd a színészek és a színésznők, végül a manufaktúra-tulajdonosok zárják a sort. Кузовкина, „Некролог Булгарина Жуковскому”.

17 Р. Б. Заборова, „Неизданные статьи В. Ф. Одоевского о Пушкине”, in *Пушкин. Исследования и материалы* 1, 313–342 (М., Л.: Изд-во АН СССР, 1956).

18 В. Ф. Одоевский, „(Солнце нашей поэзии...)” ЛПРИ. 1837. № 5, 30 января. С. 48. Без подписи”, in *Пушкин в прижизненной критике. 1834–1837*, 4 (Санкт-Петербург: Институт Русской Литературы Российской Академии Наук, Государственный Пушкинский Театральный Центр в Санкт-Петербурге, 2008), 208–209.

19 Л. А. Якубович, „(Сегодня, 29 января...)” СПЧ. 1837. № 24, 30 января.”, in *Пушкин в прижизненной критике. 1834–1837*, 4, 209.

20 Уо.

A pétervári és a moszkvai híradásokon kívül csupán az odesszai sajtóban jelent meg hír Puskin haláláról.²¹

Már a XIX. század második felében nyilvánossá váltak azok a jelentések, intézkedések, amelyeket Puskin halálakor, majd közvetlenül utána írt és fogantatosított az államapparátus: reális lehetőségnek látták ugyanis, hogy a halálhírré a tömeg vagy egyes csoportok a fennálló rend elleni tiltakozásba kezdenek.²² Puskin vélt vagy valós (lásd: „Puskin, a liberális” vagy „Puskin, a költő”), de mindenesetre félelemre okot adó politikai tényező volt a hatóságok szemében. A felfokozott hangulatban a kevés számú Puskin-nekrológ minden egyes retorikai, stilisztikai és vizuális eleme jelzésértékű és informatív volt úgy a hatalom, mint a sorok között olvasó befogadók számára. A korabeli újságolvasó előtt egyértelmű volt, hogy az Odojevskij-nekrológ szokatlan, atipikus, mindenféle szabályt felrúgó szöveg. Látjuk, hogy az sokkal inkább a *sírám*, a *sírató* műfaját idézte meg, mintsem egy korabeli nekrológét. A nekrológ műfajának még az emocionalitásában redukált, hivataloskodó *Szevernaja Plecsában* közölt írás sem felelt meg, hiszen az teljesen figyelmen kívül hagyta a nekrológnál kötelezően megemlítenő szolgálati rangsort. A szöveg – erre Tatyjana Kuzovkina hívja fel a figyelmet – a *tehetséget* és az *irodalom társadalmi fontosságát* tette meg a legfontosabb értéknek.²³

5.

A kéziratos nekrológikus szövegek áradatának – az Odojevskij-nekrológ mellett – másik „alapszövege” az írásom elején említett, kéziratban terjedő Lermontov-vers lett.

Lermontov Puskin halálára írt költeménye az Odojevskij-nekrológgal szemben kifejezetten „informatív” volt, hiszen az események értelmezését is magában foglalta. A vers állításai: (1) Puskin halálát *gyilkosság* okozta („Meghalt a költő! [...] Gaz gyilkosa... / Pontosan és hidegen ölt”), (2) a párbaj hátterében egy *becsületbeli ügy* állt, (3) pontosan lehet tudni, hogy kik hajszolták bele a költőt ebbe a kiúttalan helyzetbe.

A vers egy oppozícióra épül, a „béklyótlan, merész zseni” és a „szerencselovag” ellentétére, amely oppozícióban a gyilkosság tulajdonképpen egy kollektív tett, hiszen a „pénzvadász gyilkos” mögött a „gonosz tudatlanok”, az „irigyek”

21 Уо., 212.

22 Idézi: Маркус Ч. Левитт, *Литература и политика: Пушкинский праздник 1880 года, Современная западная русистика* (Санкт-Петербург: Академический проект, 1994), 28–29.

23 Кuzовкина, „Некролог Булгарина Жуковскому”, 280.

és a „rágalmazók” állnak. Az első, rövidebb szövegváltozatot kiegészítő, záró tizenhat sor pedig konkretizál: a gyilkosság mögött a „trón körül gyülekező” „rab-szolgalelkűek”, a „szabadság-, szellem- és dicsőséggyilkosok” fedezhetők fel, akik a törvényeket, az anyagi helyzetüket arra használják majd fel, hogy megússzák a tettük következményeit.²⁴ (A vers végtelenül leegyszerűsített értelmezése szerint az udvar, azaz I. Miklós és köre felelős a költő haláláért, illetve a feszültség szociális [szegények – gazdagok, rang nélküliek – arisztokraták] és/vagy nemzetközi konfliktusként [orosz – holland/francia] értelmezhető.) Egy, csupán néhány információt („Ki a bűnös?”, „Mi történt valójában?”) figyelembe vevő, szűk olvasatban tehát Lermontov nem egyszerűen a költőt siratta, hanem Puskinat *áldozatként* tüntette fel, megnevezte a *bűnöst* és a *bűnösöket* (csoportosan) – *vádaskodott*, és *bűnhődésről* beszélt. Felfokozottan emocionális szövege a *fájdalomból a dühbe* csap át (vádak, támadás, fenyegetés). Igen fontos azonban kiemelni, hogy a vers szerkezeti középpontjában, az elhalkuló, melankolikus részében a lírai én Puskin halálát Lenszkij halálához hasonlítja, párhuzamot von tehát Puskin és az *Anyegin*ben szerepeltetett hős halála között. Lenszkij, a Puskin által megalkotott, romantikus költő a féltékenysége és a becsülete miatt párbajozik Anyeginnel. Míg Puskin és a hőse is párbajban hal meg, vagyis a haláluk fizikai körülményei azonosak, addig Puskinnak (mint költőnek) és Lenszkijnek (mint költőnek) az egymásra vetítése, egybekapcsolása az össze nem illésük következtében szemantikailag szétrobbantja a verset. A költemény első és záró részében „megteremtett” Puskin és a Lenszkijhez hasonlított, a szöveg közepén megidézett költőalakok között azonosságot, de egyben feszültséget is teremt. A versnek azok a befogadói, akik azt csupán tényközlő, informatív szöveggént olvasták, nyilvánvalóan nem vették figyelembe a költemény szemantikai összetettségét.

Korántsem ennyire közismert, hogy Lermontov verse csupán egy – esztétikai szempontból kétségkívül a legkiemelkedőbb – volt azon költemények sorában, amelyeket Puskin halála ihletett. Különböző tehetségű és különféle társadalmi csoportokhoz tartozó írók, olvasók (professzionális és dilettáns költők, nemesi származású és/vagy városi lakosok) ragadtak tollat január 29-én Péterváron, majd – ahogy a halálhír terjedt – a következő hetekben és hónapokban Oroszország-szerte (annak ellenére, hogy a hatóságok minden eszközzel próbálták az információ terjedését megakadályozni), hogy a saját szavaikkal, leginkább versben fejezzék ki a költő halála felett érzett fájdalomukat. Kézírtos gyűjtemények születtek (albumfejezetek vagy akár teljes albumok), amelyek kifejezetten a költő halálára írt, mindenféle rendű és rangú verseket tartalmaztak. A szűk ismerősi közegnek írt műkedvelő versek mellett az olvasók egyaránt másoltak be az albumaikba olyan magas irodalmi szövegeket, amelyeket a cenzúra által

24 A Lermontov-versből származó idézeteket Lator László fordításában idézem.

irányított folyóiratok leközöltek, és olyanokat is, amelyek a cenzúrát megkerülve kéziratban terjedtek.

A nekrológikus, a *közvetlenül* a költő halála után írt gyász-, illetve búcsú-költeményekben, siratókban egy nagyon érdekes jelenség, a *széthangzóság jelensége* figyelhető meg. A magas irodalmi és a dilettáns Puskin-gyászversek között nem csupán esztétikai és a mesterségbeli tudást érintő különbségeket fedezhetünk fel, hanem más és más *konceptiókat*. Igen leegyszerűsítve: a költő halála alkalmat adott egy komor, drámai Puskin-képből kiinduló tisztelet kialakítására (lásd a „Puskin, a nemzet mártírja” ikonszerű szerepet, pl. Lermontovvers, Odojevskij-nekrológ), miközben kitapintható, leírható egy másik típusú tiszteletadás is, amely a költő *emberi oldalát* (lásd a „Puskin, az élelméjű, a tréfamester, a csodálatos dalnok, a léha élvhajhász” portrészzerűen megrajzolt alakját) hangsúlyozza; azt, amit a Puskinról terjedő *anekdoták* domborítottak ki.²⁵ Kijelenthetjük, hogy a XIX. század folyamán – és talán ez a leglényegesebb – a Puskin alakját még életében leíró sokszínűség nem szűnik meg, a költőt egy rendkívül erőteljesen *egy alakra* (a mártírra, a prófétára) leegyszerűsíteni akaró, komor, drámai hangvételű, az elit által válogatott-közölt szövegek révén homogénizálni törekvő koncepció hatására sem. Sőt később, a századvégi, hivatalos Puskin-kultusz ereje (amelyet még később a sztálini propaganda ki is aknáz) éppen arra a mélyen komplex Puskin-képre épül, amely egyedülálló módon és igen izgalmasan úgy működött egyszerűre a tiszteletadás *szakrális és profán* típusait, hogy azok egymást ugyan ellenpontoszák, de mégsem oltják ki.

Idekívánkozik még egy fontos észrevétel. A literátus elit Puskin-gyászának – amelynek egyik legfontosabb tétele az volt, hogy Puskin „Oroszországnak és a nemzet egészének volt a költője”, így a halála egy ország fájdalma lett – éppen a halálhírt és nekrológokat elfojtani vágyó politikai reakciók következtében lett még egy paradox jellegzetessége, méghozzá a Puskin-gyász *közösségivé emelt*, ugyanakkor *személyes, familiáris jellege* – más szóval az *egyedi* fájdalom *csoportossá* tétele. Tanúi lehetünk a *kollektív és az individuális gyász hangsúlyozott egyidejűségének*, amely Puskin alakját egyszerre tolja a *szent és az emberi* felé. Mindez a hivatalos álláspont hiányából és a kollektív gyász megnyilvánulását korlátozó, hatalmi intézkedésorozatból fakadt. A hatalom azt viszont nem tiltotta meg, hogy Puskin barátai vagy a Puskin tiszteelő, egyszerű olvasók a költőre mint elhunyt *barátra*, az „én Puskinomra” emlékezzenek.²⁶ A gyászban ez az ún. *személyes tonalitás* dominánssá (és követendővé) válik – ebben döntő sze-

25 KALAVSZKY Zsófia, „Puskin és az irodalmi anekdota”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 9, szerk. Csörsz Rumen István, 57–72 (Budapest: Reciti, 2021).

26 A kultusznak arról a jellegzetességéről, amelyet az „én Puskinom” és a „mi Puskinom” különbségtétel eredményez, másképpen és más oldalról lásd Stephanie SANDLER, „The Pushkin Myth in Russia”, in *The Pushkin Handbook*, ed. David M. BETHEA, Publications of

repe volt az 1837 júniusában megjelent *Szovremennyik*nek, Puskin egykori folyóiratának, amelynek a költő halála utáni, első kiadása Puskin-emlékszámként jelent meg. E szám nyitó oldalain Vaszilij Zsukovszkij levele olvasható, amelyet Zsukovszkij a költő halála után Puskin apjához írt.²⁷ A gesztus, amellyel a mélyen megrendült, idősebb költő és barát az olvasóközönség elé bocsájtotta ezt a *nem fiktív* levelet (amelyben részletesen beszámolt Puskin utolsó napjairól és haldoklásáról), az olvasókat mintegy Puskin barátaivá, családtagjaivá „emelte”. (Ekkor a levél még csupán csonkított formájában láthatott napvilágot; a cár szerepére vonatkozó bekezdéseket is szerepeltető, teljes szöveg természetesen csak jóval később, I. Miklós halála után jelenhetett meg.)

Az Odojevskij-nekrológ és a Lermontov-vers szókinccse, retorikai elemei parafrázisok sokaságában köszönnek majd vissza. Rendkívül érdekes ugyanakkor, hogy mind a „professzionális”, mind a szélesebb olvasóközönség, illetve a műkedvelő költők szövegeiben hogyan, milyen irányba módosulnak a két mű által felvetett toposzok, a „mondanivalójuk”, továbbá az, hogy milyen, eltérő kulturális gyökerekből, hagyományokból származó motívumrendszer jelenik meg az egyes szövegekben.

6.

Az elmúlt évtizedek során a Puskinnal, a halálával összeforrt, „leáldozó nap” metaforát (vö. Odojevskij: „költészetünk napja leáldozott”) az irodalomtörténeti kutatások szinte kivétel nélkül történeti szempontból vizsgálták: arra keresték a választ, hogy mi lehetett a trópus forrása.²⁸ Mindenképpen érdemes e kutatások megállapításait árnyalni egy olyan vizsgálattal, amely a trópus kifejezetten a *kortárs búcsúversek* kontextusában olvassa. Ebben a szövegkörnyezetben egyértelművé válik, hogy a XIX. század első harmadának lírájában a „lelent a nap = valaki meghalt” egy bevett formula. (A gyökereit természetesen a népköltészetben és a középkori orosz irodalomban egyaránt megtaláljuk.) Történeti

the Wisconsin Center for Pushkin Studies (Madison: University of Wisconsin Press, 2005), 403–423.

27 A levélszöveg kiadástörténetéről, illetve annak diskurzuselemzéséről lásd Щеголев, *Дуэль и смерть Пушкина. Исследование и материалы* (1928), 138–172.

28 Alekszandr Nyevszkij és Dmitrij Donszkoj halálakor is ez az allegorikus kép hangzik el. Nyevszkijről Kirill metropolita: „Szuzdal földjének Napja leáldozott”; Donszkojról az özvegye emlékezik meg így: „Ó, Napom, túl korán áldoztál te le”. A trópus történetétől és kutatásának vitatott állításairól és kérdéseiről lásd Paul DEBRECZENY, „»Zhitie Aleksandra Boldinskogo«: Pushkins Elevation to Sainthood in Soviet Culture”, *The South Atlantic Quarterly* V. 90, 2 (1991): 269–292; Mihail BEZRODNIJ, „Az oroszországi Puskin-kultuszról”, ford. KALAVSZKY Zsófia, *2000 Irodalmi és társadalmi havi lap* 25, 11. sz. (2013): 47–51.

szempontból a legkézenfekvőbb és legismertebb szöveghelyek egyértelműen az *Igor-ének*ben találhatóak. A gazdagon kifejtett napszimbolika, a valószínűsíthetően folklór eredetű allegória végigvonul a szövegen, és az orosz *hercegek* életét, illetve halálát jelképezi:

mert íme, a harmadik napon setét vala,
a két nap éjbe veszett,
mindkét bíbor fényoszlop kialudt
s velük együtt a két fiatal holt,
Oleg és Szvjatoszlav
homályba borult,
és tengerbe merült.²⁹

Az Odojevskij-nekrológ első mondatának jelentéssége, szokatlansága és ereje ugyanakkor véleményem szerint nem abból adódik, hogy a lemenő nap válik a költő halálának ekvivalensévé, hanem hogy a *nap a mi költészetünk* (nasa poezija) kimagasló pontjával kapcsolódik össze. Az allegória tehát nem egy, a korabeli társadalmi hierarchia csúcsán álló, magas társadalmi pozícióban lévő embert jelöl. Itt a szókép Puskit és az *egész orosz költészetet* jelöli, amely a *miénk*.

Az 1830-as évek végi, Puskit búcsúztató, nekrológikus versek szinte mindegyikében megtaláljuk a fény kihunyásának és a halál összekapcsolásának képi variációit. A *költőt* jelentő metafora a legkülönbélebb változatokban jelenik meg: *sugár, (szent) láng, szikra, gyertya, égitest, csillag, tűz (oltáron), vulkán, fénypászma, parázs, fényesség, világosság*. A költő halála a *kihunyó, elsötétülő, elhamvadó, eltűnő, megszűnő, eloltott* láng, tűz, gyertya, parázs, *elsötétülő* fényességként, világosságként vagy *lehullott, leesett, letaszított* csillagként stb. jelenik meg. Egészen „briliáns” példája e képi világnak az alábbi kéziratot vers, amelyben a szoláris metaforákat a testi szenvedéssel összekapcsoló képek zsúfoltságát a képzavar szintjéig fokozza a szerző. A vers állítása nem kevesebb, mint hogy maga a világegyetem volt az, aki (!) Puskin halálát már korábban megjövendölte, és ennek eljövételét az emberiség tudára adta. A szöveg e metafizikai perspektívájával egyébként az *Igor-ének*hez kapcsolódik:

Az égnek láttatok-e skarlát ragyogását?
Akár egy véres folt, úgy vöröslött,
Egy mély fekély kifakadását
Felidézvén az orosz föld fölött.

29 „Ének Igor hadáról”, ford. KÉPES Géza, in IGLÓI Endre, szerk., *Az orosz irodalom kistükre: Ilariontól Ragyiscsevíg XI–XVIII. sz.*, 96–125 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1981).

Kihunytaal egyb3l te is, igaz dalnokunk,
Elnyelt a vil3g, melyr3l semmit se tudunk.

Milkejev: *Puskin arck3p3hez* (3. n.)³³

A k3z3s b3nat m3g friss,
kihunyt a t3nd3kl3 csillag,
elszakadt az er3teljes h3r
nemr3g 3szakon egy s3rral.

A. I. Podolinszkij: *3tkel3s a Jail3n* (megj. 1837)³⁴

3sszeg3ben elmondhat3, hogy a Puskinat b3cs3ztat3 versek formai soksz3n3s3ge mellett – van k3zt3k sir3m, epit3fium, pr3zai p3ldabesz3d, dial3gus, eml3kez3s – monot3ni3t, egym3st3l 3tvett mot3vumokat, hasonl3s3gokat l3thatunk. 3ppen azt a megsz3lal3sm3dot l3tjuk visszak3sz3nni (persze leegyszer3s3tve), amelyet az 1820-as 3vekbeli Puskin a verseiben, po3m3iban megteremtett. Az 1820-as 3vekbeli – innovat3v, mer3sz, szokatlan 3s megh3kkent3, s3t felh3bor3d3st kelt3 – puskin, romantikus hang a dilett3ns k3lt3szetben majd csak az 1830-as 3vek v3g3re v3lik divatt3: ekkor lett bej3ratott, a k3z3ns3g sz3m3ra elv3rt, k3nyelmes, ismert 3s m3k3d3k3pes megsz3lal3sm3dd3. A Puskin 3ltal m3r az *Anyegin*ben ironikusan, t3vols3gtart3ssal haszn3lt regiszter ekkorra a sz3les olvas3k3z3ns3g k3r3ben kedvelt3, elfogadott3 3s 3nm3k3d3v3, *automatizmus*3 v3lik – 3s ami itt sz3munkra a legfontosabb: Puskin hal3lakor „visszaford3t3dik” Puskinra. Az 1837 febru3rj3ban 3s az azt k3vet3en 3rt b3cs3ztat3 versek olvas3sakor szemtan3i lehet3nk annak, ahogy ezek a sz3vegek Puskinb3l „Lenskijt kre3lnak”: az *Anyegin*ben eln3z3 mosollyal kezelt romantikus k3lt3t. Mindemellett a versek mot3vumh3l3ja, stilisztik3ja teljes m3rt3kben belesimul a korabeli 3s igen k3zkedvelt „a k3lt3 hal3l3ra” t3pus3 zs3nerversekbe, amelyek az 1830-as 3vek v3g3n nagy n3psz3r3s3gnek 3rvendtek. A harmadnegyedvonalbeli, m3kedvel3, romantikus irodalom klis3v3 sil3ny3t3t k3lt3k3pe akt3van tov3bb 3lt az „Orpheusz hal3l3”, „A k3lt3 s3rja/s3rj3ra/hal3la/hal3l3ra/s3rj3n3l”, „Egy bar3t hal3l3ra”, „A k3lt3 eml3k3re” t3pus3 versek sor3ban. A Puskin hal3l3ra 3rt versek egy r3sz3ben Puskin nev3t elhallgatja a sz3veg, csak „k3lt3”-k3nt emlegetik, mik3zben sz3mos m3s versben 3ltal3ban v3ve is „a k3lt3 hal3l3” a t3ma. A kor kifejezetten kedvelte az ilyen t3m3j3 k3ltem3nyeket. Mivel Puskin hal3l3r3l kev3s konkr3tumot lehetett tudni, le3rni pedig egyet sem volt szabad, a versek nagy r3sze kifejezetten 3ltal3noss3gokba menek3lt, nem konkr3tan Puskinhoz kapcsol3dott, hanem a k3lt3h3z mint jelens3ghez.

33 Розанов, „Пушкин в поэзии его современников”, 1037. Maja Cesz3r3szkaja ford3t3sa.

34 Каллаш, *Русские поэты о Пушкине (Сборник стихотворений)*, 89. Nyersford3t3s.

A költői eszközök monotonája mellett ugyanakkor megfigyelhető a korpuszon belüli széthangzóság is. Számos olyan, a műfaját és megszólalásmódját, retorikáját és stiliztikáját a sirám, sirató modalitásához hasonló – tehát tragikus, rezignált hangszerelésű – verset találunk, amelyek az *örömet*, a Puskin által megénekelte *gyönyört* (tulajdonképpen a déli poémák Puskinját), a szépen daloló csintalan költőt vagy az afrikai származású (értsd impulzív, egzotikus) kisleányt idézik meg (pl. Borozdna verse). Sőt találunk olyan szöveget is, amely arra hívja fel az olvasóját, hogy ne bánkódjon Puskin halála miatt, mert maga a költő sem szerette az unalmat, és mosollyal az ajkán halt meg:

Ne szomorkodjatok, ne zavarja szívetek
a mély fájdalom!

Keserű könnyeket ne ontsatok
a kedves költő emlékére.

Nem szerette ő az életben az unalmat,
bár volt, hogy néha szomorkodott,
de a végső elválás órájában
mosollyal beragyogott minket.

Ah, kövessétek a tanácsomat,
a kedvenc hársaknál és vizeknél
a kedves költő emlékére

járjunk körtáncot!

[...]

vigassággal és nem könnyekkel
győzzük le a gaz sorsot!...

Nem, nem az égiek

Nem vették el őt tőlünk teljesen... [...]

Olykor láthatatlan megfordul köztünk a földön!

Bárhova megyünk, Puskin ott lesz,

Ő a mi kis csintalanunk.

[...]

A szívünkkel érezzük és halljuk –

hogy Puskin velünk van... mindenütt!

Ne szomorkodjatok, ne...

[...]

Ő a halála előtt mélabú nélkül,

mosolyogva értésünkre adta,

hogy egy rövid elválás után
újra találkozni fogunk vele!

Jegor Lihacsov: *Fantázia*
(A. Sz. Puskin halálának hírére)³⁵

Ezek a szövegek azért is figyelemre méltók, mert a „gyötrődő Puskin” képével szemben *az édes szerelmet, az élvezeteket és a gyönyört megéneklő költőt* állítják a középpontba (anekdoták Puskin-képe!). Természetesen föllelhetünk olyanokat is, amelyek nem döntenek választott költőképük mellett. Erre példa az alábbi, az utolsó két sorában perspektívát váltó költemény:

Boldog az, aki élvezetek kedvence,
Szabadságot a szívében elrejtve,
Boldog az, aki az ihlet részese,
Te, költőm! kétszeresen boldog vagy.
[...]

A szerelem volt a te védő istened,
Tiszta vidámságok aromáját
Szítta a lángoló mellkas.
[...]

...A te vidámságaidból kér a szív,
A te bánatod szomorúságba ejt,
és a leányok kívülről emlékeznek
a te szerelmes kupléidra.
Mily gyakran a fiatal költők,
a te mintádra fonják a koszorút,
a te rímeiddel kötnek csomót,
s boldogok lennének ismerni bűneid,
hogyan azokat meggyónhassák.

Percov: *Puskinnak*³⁶

Az utolsó két sor zavarbaejtően váltja le a boldogságot és a szerelmet daloló költőjét Krisztusra. Vagy esetleg ötvözni akarja a kettőt? Egy másik példa:

Hol van a dal ihletett cárja,
Szívek nagy hódítója, ő,

35 Розанов, „Пушкин в поэзии его современников”, 1037. Nyersfordítás.

36 Uo., 1035. Nyersfordítás.

Ki dicsfényének nincsen párja,
Ragyogó zseni, bűvölő.

Ki bősz Ukrajnát énekelte,
Zordon Kaukázus vad fiát,
Messzi Tavridát, s a szerelmet,
Kínját, kéjét és mámorát.

Nincs Puskinunk! A gonosz végzet
Élete virágába végzett
A költővel, s ő, a csodánk

Csak szép dalainak tekercsét,
Édeset, varázslót, kesernyést
Testamentumnak hagyott ránk.

Krapotkin herceg: *Szonett*³⁷

Azért tekintem e verscsoportot igen izgalmasnak, mert a „gyötrődő, mártíriumot szenvedő Puskin” képét egyfajta *ikonná* építő versekkel szemben ezekben a költeményekben Puskin képe sokkal inkább *portrész*erű. Az előbbi a nekrológ öse, a *zsityije* műfajához közelít, míg az utóbbi a *világi biográfia*hoz.

A nekrológikus verseken belül találunk egy szövegcsoportot, amelynek egyik alapvető jellemzője, hogy az általuk ismert Puskin-művek mint *életútstációk* segítségével foglalták össze a maguk számára a költői életutat. Mivel semmiféle hivatalos értékelés, összefoglaló nem jelenhetett meg a költő életútjáról, így a búcsúversek vették magukra azt a nekrológikus „feladatot”, hogy az életrajz legfontosabb eseményeit felsorolják. Ez leginkább azt jelentette, hogy Puskin életét, az életmű legismertebb darabjait kronológikus rendbe állítva egy valahonnan valahová tartó ívvé építették (lásd pl. Sztromilov, Glinka, Lihacsov, Szuszlov, N. N. költeményeit és egy névtelen szerző *Emlékezés Puskinra* című versét). A versbeszéd sűrítettsége és a helyenként metaforikus megfogalmazás miatt az életrajz eseményei és az életmű fiktív szereplőinek tettei sok esetben összecsúsztak: Puskin egyszerre lett a szerzője és a szereplője például a *Kaukázusi fogoly*nak, a *Bahcsiszeráji szökőkút*nak, a *Cigányok*nak vagy a *Poltavának*. A hősei életrajzának és az ő biográfiájának az elemei egybeestek. (Tudjuk jól, hogy a Lermontov-vers is több direkt vagy közvetett Puskin-idézetből áll. Lermontov egyéb Puskin-szövegek mellett az *Anyegint*, a *Kaukázusi fogoly*t és a *Családfámat* is parafrázeálja.

37 Uo., 1036. Ugyanabból a kéziratot füzetből, mint az *Ómen* c. vers, az 1830-as évek vége. Maja Ceszárszkaja fordítása.

Találunk mástól olyan korabeli búcsúverset is, amelyben például Tatyjánának Anyeginhez intézett szavai – „köztünk mindennek vége” – „hullanak vissza” magára Puskinra, a költő sorsára. [Тычлова]). Az általam említett verscsoport ugyanakkor egy más kategóriába tartozik: esetében nem a rejtett vagy nyílt Puskin-parafrázisok, -allúziók, -cítatumok az érdekesek, hanem az a jelenség, hogy Puskin élete egygé vált a fiktív hőseinek sorsával és a jellemvonásaikkal, ez pedig a Puskin-kultusz szempontjából izgalmas sajátosság.

7.

Feltétlenül meg kell említeni egy verscsoportot, amely arról tanúskodik, hogy Puskin a városi lakosság számos rétegében is ismert, elismert és kedvelt költő volt: megszületik a Puskin-nekrológok *kupléváltozata*, illetve egy, a kuplé műfajához közeli, jól előadható-skandalizáló szövegtípus, amely – noha „mondanivalója” az, hogy a tragédiát, a veszteséget hangsúlyozza – a ritmusát, a felépítését tekintve a szórakoztató, vidám (dal)szövegek formáját ölti magára. Két példát hozok, amelyek bizonyíthatóan nagy népszerűségnek örvendtek, és másolatokban terjedtek.

A Puskin-búcsúztatókat tartalmazó kéziratos gyűjtemény műfajának egyik legszebb darabja egy 1830-as évek végi bejegyzéseket őrző, teljes egészében fennmaradt, női album. Jekatyerina Tyutcseva albumába Lermontov versét egy intézeti barátnője, M. Sztjepanova másolta be, majd a következő megjegyzést fűzte hozzá:

Ez gyönyörű, Katiche, nem? Bár talán túlságosan merész. Szeretnék neked ugyanebben a témában más verseket is ideírni [ide bemásolni – K. Zs.], amelyek viszont egészen más szellemben íródtak.³⁸

A barátnő teljesítette az ígéretét, és (többek között) a *Puskin halálára* című verset másolta Katiche albumába.

Feketébe burkolt felleget
Ereszkedik, mord, sötét,
S amint átsüt rajt a meleg,
Villámokat szórja szét.

38 Sztjepanova M. betűvel jelölt keresztnevét nem sikerült feloldanom. A forrás itt: И. Н. Розанов, „Пушкин в поэзии его современников”, *Литературное наследство* [А.С. Пушкин], 16–18 (1934): 1025–1042, 1037. Saját ford. – K. Zs.

Így a szóbeszéd, homályos
Kúszik felénk, araszol...
Egyre közelebb – és máris
Könyörtelen hangon szól:

**Tudjatok a szörnyű valót,
Parnasszusunk kiürült,
Elvégeztetett: Puskin halott,
Puskin itt hagyott, eltűnt!**

**Észak, észak! Zsenid hol van?
Hol csodáid dalnoka?
– Élvtöréstök fekszik holtan,
Eltűnt! Nem lesz már soha!**

**Biz, eltűnt a fényes szellem,
Untatta a gyarló lét!
Magasabb most, mint a felleg,
Oda szállt el, ahol élt.**

Felhagyott a rút világgal,
Ármányból végleg elég,
Bátran, gógös gondolattal
Fogadta az örök lég.³⁹

A zöngeményben a lírai én azt állítja, hogy Puskin eleve nem ehhez a világhoz tartozott („oda szállt el, ahol élt”), ő egy „fényes szellem” volt. Sztjepanova egy rövidebb változatot másolt be az albumba (ezt félkövérrel szedtem – K. Zs.), a költemény legnépszerűbb része épp ez, a középső három versszak volt, a hosszabb verzió két további strófával is rendelkezett.

A név nélkül terjedő vers szerzője – ahogy erre jóval később fény derült – A. Kersznovszkij, egy minszki gimnázium diákja volt, s a szöveget 1837-ben írta. Nyomtatásban a vers 1839-ben jelent meg *A beloruszi oktatási körzet gimnáziumi tanulóinak az orosz irodalomban tett szárnypróbálgatásai* («Опыты в русской словесности воспитанников гимназий Белорусского учебного округа») című kötetben, amelybe az 1837/38-as tanév folyamán írt verseket válogatták be.⁴⁰ Már-már ironikusnak mondható, habár inkább a korabeli, a költő emlékéhez nem egyértelműen viszonyuló és azt az idő előrehaladtával nem

39 *Опыты в русской словесности воспитанников гимназий Белорусского учебного округа. Напечатанные по приказанию г. Министра Народного Просвещения, в типографии Феофила Гликсберга типографа Белорусского учебного округа (Вильна, 1839)*, 3. Maja Ceszárszkaja fordítása.

40 Павел Лавринец, „Пушкин в сочинениях гимназистов Литвы и Белорусии (1838)”, in *Пушкинские чтения в Тарту 4: Пушкинская эпоха: Проблемы рефлексии и ком-*

mindenáron elfojtó (kultur)politikából fakadt, hogy épp az a kultuszminiszter adott pénzt a kötet kiadására és tüntette ki a Puskinra emlékező szövegek diákszerzőit, aki betiltotta a Puskin-nekrológokat.

Tudjuk, hogy a vers jóval a nyomdába kerülése előtt már számos helyre eljutott, többek közt Pétervárra is. Erről tanúskodik Dosztojevszkij bátyjának, Andrejnek az 1837 őszére vonatkozó visszaemlékezése:

Fjodor fivérem az idősebb bátyánkkal való beszélgetéseiben gyakran ismételtette: ha nem szakadt volna ránk a magunk családi gyásza [1837 szeptemberében vesztették el az édesanyjukat – K. Zs.], akkor az apánktól engedélyt kért volna arra, hogy Puskin halála miatt gyászt viselhessen. Természetesen ekkor még nem ismertük Lermontovnak a Puskin halálára írt versét, de a fivéreim valahol hozzájutottak egy másikhoz, egy ismeretlen költő művéhez. Olyan gyakran szavalták, hogy a szövegét a mai napig tudom kívülről.⁴¹ [Itt következik az előbb idézet Kersznovszkij-vers három középső strófája – K. Zs.]

Amíg az ominózus költeményben is tulajdonképpen maga a „világegyetem szólal meg”, azaz az égi, természeti jelenségek és a szoláris képek jelzik a drámai esemény súlyát (lásd „az Észak költője meghalt”), addig a Puskinra jelölő metaforák (*zseni/géniusz, a csodák dalnoka, az élvezetek forrása*) azt fejezik ki, hogy ő maga nem emberi lény volt, és a halálával az emberek egy *örömforrása* apadt ki. Nem Puskin mártírjuma áll tehát a középpontban, hanem a befogadók vesztesége: tulajdonképpen mi, a befogadók gyötrődünk, hogy itt hagyott minket ez a „fényes szellem”.

A másik nagy népszerűségnek örvendő költeményt a Kersznovszkijt is szerepeltető, diákszerzők műveiből összeállított válogatásban találjuk meg. Egy Puskinra emlékező, fiktív levélbe emeli be egy másik diák – ahogy ezt később a kutatás kiderítette: N. N. Verjovkin (1813–1838) versét. A Rahmanyin álnéven publikáló, igen fiatal, szentpétervári szerző katona, író, újságíró volt, párbajban megölt valakit, végül tüdővészben halt meg. Verse valószínűleg Szentpéterváron született (az első közléséről semmit nem lehet tudni, szinte biztos, hogy kéziratban terjedt), innen került el sok száz kilométerre, Belaruszba:

Puskin halott!... Többé nincsen!
Drága költőnk itt hagyott,

mentaria: Материалы международной конференции, 138–151 (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007), 143.

41 K. Тюнькин, ред., „А. М. Достоевский: Из »Воспоминаний«”, in Ф. М. Достоевский в воспоминаниях современников в двух томах, 1, Серия литературных мемуаров, 29–163 (Москва: Художественная литература, 1990), 95. Saját ford. – K. Zs.

Örökre lehanyatlott
Égboltunk e fénylő kincse!
Nincsen, eltűnt csillagunk –
Telhetetlen sír megleste
Ezt a legszebb égitestet,
S csillagtalan komor este
Vigasztalan maradtunk...⁴²

Figyeljük meg, hogy a vers első sorában alkalmazott retorikai eszközök, a felkiáltások és a három ponttal jelölt elhallgatás – amely még drámaibbá teszi a felütést –, vagyis a „Puskin halott!... Többé nincsen!” sor a tömegesen íródo búcsúversek „közös helyévé” válik (lásd a motívumot ismétlődni például Vuics, Szuskov, Krenyicin, Rosztopcsina verseiben). A „költő halála”-típusú zsáner-versekben klisévé szilárduló retorikai eszköz az Odojevskij-nekrológból és a Lermontov-versből ered. Ám ha még egy lépést teszünk hátra, visszafelé, akkor megláthatjuk, hogy az ő forrásuk pedig (az övéké is!) puskini. Emlékezzünk az *Anyegin*-re, Lenszkij halálának leírására: „Ő már nincs!” («Его уж нет!»), „Megölték!” («Убит!»). Lermontovnál ezt olvassuk: „Meghalt a költő!” («Погиб поэт!»), Odojevskijnél: „Puskin! Költőnk! Nincs... költőnk?” («Наш поэт! Нет уже... Пушкина?»).

8.

1841-ben Péterváron a Malij Színház műsorára tűzött egy könnyed színdarabot, Dmitrij Lenszkij *Az emberek közt angyal, nem feleség, otthon maga a sátán* című vaudeville-jét, amely egy akkor új, francia darab, Frédéric de Courcy és Charles Dupeuty *Lange dans le monde et le diable à la maison* (1839) című művének orosz változata volt. Lenszkij – bevallása szerint azért, hogy a posztumusz Puskin-kiadás utolsó kötetének megjelenése előtt tisztelegjen – az átíratába beillesztett egy kuplét. A mű egyik szereplője, a dilettáns költőnő, Nyeboszklonova az adaptáció egy pontján az alábbi kupléra fakad:

Kinek tárulnak így a mélyek,
Létünket így ki más tudná?
És létezik-e orosz lélek
Mi dalnokát ne siratná?

42 Maja Ceszárszkaja fordítása.

Ő csak csontvázát dobta oda –
Maga a halál hozzá se ért,
Sok költőnk volt kezdetek óta,
Puskint nem adnánk senkiért.⁴³

A darab nemcsak a nézők, de a színikritikusok körében is hatalmas sikert aratott, emellett a Puskin emlékére írt kuplé önmagában is igen népszerű lett. A dalszöveggel és a költő előtti tisztelgés gesztusával kiemelten, hosszú kolumnákon át foglalkozott a *Szevernaja Plecsa*.⁴⁴ A kuplé sikeréről és ismertségéről tanúskodik az is, hogy később Csehov és Szaltikov-Scsedrin különböző (kispolgár) hősei is idézik a darabot és/vagy a dalt (vagy utalnak rá mint közismert szövegre).⁴⁵ A kuplét – amelyet a vaudeville-ben, a történetben az *Éjszakai főkötő* című művet jegyző Nyeboszklonova írt – Nyikolaj Nyekraszov egy színikritikai írásában mélységesen elítélte. Véleménye szerint az „nem méltó” (nyeumesztnij) a nagy költő emlékéhez:

Maga a kuplé, amelyet énekel, csupán egy hatalmas közhely, amelynek a színpadi sikere egyedül annak tudható be, hogy a szöveg egy olyan ember nevét említi, aki mindig galvanizálja hallgatóját, bárki és bárhol ejtené is ki ezt a nevet.⁴⁶

Megjelenik tehát az első olyan „El a kezekkel Puskintól!” gesztus, amelyben a magas irodalom ki akarja sajátítani a költőt. A darabban szereplő, dilettáns szerző nem méltó arra, hogy dicsérje Puskint, mert „nem mindegy, hogy ki dicsér”, véli Nyekraszov.

Mindemellett a kultusz a darabon belül is megjelenik. Nyeboszklonova egy, az *Anyegin*ből vett, bölcs mondással kívánja a barátnője előtt valamely korábbi állítását alátámasztani. Bár az *Anyegin*ből származó, szállóigeeként használt sorok, ahogy erre a barátnő rámutat, nem illenek az adott szituációhoz, a költőnő váratlanul, színpadiasan Puskin nevét kezdi el ismételtetni, majd a költő nemrég bekövetkezett halálát említi, és látványosan könnyezni kezd. Érzékel-

43 Maja Cészárszkaja fordítása.

44 Lásd pl. „A Puskin emlékének szentelt kuplét a nézők hatalmas lelkesedéssel fogadták.” „Северная пчела”. 1841, номер 17.

45 „A [...] Puskinról szóló kuplé őrzőgő sikert aratott”. М. Е. Салтыков-Щедрин, „Приезд ревизора”, in *Невинные рассказы (1857-1863), Сатиры в прозе (1859-1862)*, М. Е. Салтыков-Щедрин: Полное собрание сочинений в 20-ти томах 3, 28–58 (Москва: Художественная литература, 1965), 52.

46 Н. А. Некрасов, „Обозрение новых пьес, представленных на Александринском театре (Статья третья)”, in *Критика: Публицистика (1840-1849)*, Н. А. Некрасов: Полное собрание сочинений в 15-ти томах 11, 293–298 (Ленинград: Наука, 1989), 296. Saját ford. – K. Zs.

hető a viselkedése megjátszott, művi jellege. A barátnő azonban hallgat, mire Nyeboszklonova megkérdezi:

- Hát te nem sírsz?
- Nem kevésbé sajnálom őt [Puskint – K. Zs.], mint te, de nem volt a férjem, hogy a halála után két évvel is sirassam.
- Hát akkor én miért sírok?
- Mert magad is íróféle vagy.
- Ó, Puskin, te, testvérem!⁴⁷

- kiált fel Nyeboszklonova, majd elénekli a kuplét. A túljátszott, maníros jelenet nyilvánvalóan karikatúrájává válik a Puskin-gyásznak, a Puskinra való emlékezésnek. A kuplé és a sikere ugyanakkor azt mutatja, hogy Puskin a vaudeville-ek, az operettek regiszterében is működni tudott, „meg tud szólalni, meg tud szólítani”. Puskin „autentikus” operetthős is lett: „csak a csontvázát dobta oda – / Maga a halál hozzá se ért”.

Talán ezt az 1841-es vaudeville-részletet tekinthetjük a legkorábbi olyan (irodalmi) szövegnek, amely a társadalomban jelenlévő Puskin iránti tiszteletet, viszonyt a témájává tette. A szervezett, civil Puskin-kultusz rítusainak megjelenése előtt negyven, az állami kultusz előtt csaknem ötven évvel.

47 Ленский, „В людях - ангел, не жена, дома с мужем - сатана”.

